

Witold Parniewski

UTOPIZM W LITERATURZE ROSYJSKIEJ KONCA XIX W.
I LAT DWUDZIESTYCH
(Zarys problemu)

Już dla epoki romantyzmu są charakterystyczne "nie tyle utopie w «czystej postaci» co raczej odrębne wizje świetlanej przyszłości"¹, występujące m. in. bardzo często w literaturze pięknej, że wymienimy chociażby: "Queen Mab", "Prometeusz rozpięty" P. Shelleya; "Wyspę" G. Byrona; powieści "społeczne" G. Sand, pisane pod wpływem socjalistów utopijnych, "Nędznicy" W. Hugo czy "Mardi" H. Melville'a. Utopia literacka odradzała się jeszcze w czasach późniejszych (E. Bellamy - "Looking Backward", W. Morris - "Wieści znikąd", T. Hertzka - "Freiland", H. Wells - "Ludzie jak bogowie"). Zaczęły też pojawiać się pierwsze prace teoretyczne - również w Polsce (A. Świętochowski²) i Rosji (Ł. Ukrainka³). Coraz częstszym jednak zjawiskiem było odchodzenie utopii od swej klasycznej postaci.

Dla Rosji w ogóle owa klasyczna postać była wielokrotnie mniej typowa, niż dla krajów Europy zachodniej i Ameryki⁴. Niektórzy

¹ Zob.: B. G i l e n s o n, Utopija, [w:] Kratkaja Literatura Encykłopedija, t. 7, Moskwa 1972, s. 854. Natomiast Stella Goldgart przeciwnie, uważa, że gatunek utopii należał do wcale popularnych w literaturze romantycznej. (S. G o l d g a r t, Rosyjska utopia romantyczna, [w:] Studia rusycystyczne z epoki romantyzmu. Prace krakowskiego ośrodka slawistycznego, Wrocław 1973, s. 45.

² A. Ś w i ę t o c h o w s k i, Utopie w rozwoju historycznym, Warszawa 1910.

³ Ł. U k r a i n k a, Utopija w bielletristiozeskom smysle, b. m. 1906.

⁴ Jeżeli jednak można mówić w ogóle o klasycznej czy zbliżonej do niej postaci utopii rosyjskiej, to właśnie kilka jej przykładów znajdziemy w dobie romantyzmu. Piszą o tym m. in.: G o l d g a r t, op. cit.; H. D o b r o g o s z c z, Rosyjskie utopie epoki romantyzmu. Z problematyki ewolucji gatunku (maszynopis).

historycy myśli utopijnej utrzymują nawet, że kraje słowiańskie nie miały swojej wielkiej utopii⁵. Trudno w tej chwili jeszcze z tym poglądem polemizować. Teren jest zbyt mało zbadany. Wiadomo natomiast z całą pewnością, że idee utopijne (w myśli społecznej, w programach działania różnych grup, w literaturze) krążyły po Europie i Rosji. Marzenia o miejscach i czasach szczęśliwych, projekty i pomysły doskonałych form współżycia społecznego, choć tonowane coraz częściej kontrargumentacją sceptyków, uzasadniających iluzoryczność pomysłów utopijnych, niemożliwość ich praktycznego zastosowania, a nawet szkodliwość, rozwijały się nadal, nie tracąc w niektórych kręgach i społecznościach swej siły i popularności.

Specyficzna rosyjska odmiana utopizmu heroicznego zrodziła się (i znalazła odzwierciedlenie w literaturze) już znacznie wcześniej. Ze szczególną siłą ujawniła się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. W zdawałoby się uspokojonym i "wytrzeźwionym" pokoleniu zaczyna zyskiwać popularność myśl utopijna, która stopniowo ogarnia umysły coraz szerszych kręgów młodzieży. Zaczyna szerzyć się i utrwalać przekonanie - o czym dość szeroko i wnikliwie pisze J. Kucharzewski - "że ludy słowiańskie, w ogóle, w szczególności zaś Rosja jest szczególnie uzdolniona do wcielenia w czyn sprawiedliwego ustroju, który pod względem społecznym wyraża się w komunizmie, zaś pod względem politycznym - w anarcho-federalizmie, w systemie bezpaństwowego związku gmin, którego myśl od dawna szerzył Herzen, a za nim Bakunin. Zawiązki tego sprawiedliwego ustroju istniały w bycie pierwotnym wszystkich ludów, lecz na Zachodzie zagłuszone zostały przez nieszczęsną cywilizację romano-germańską [...],- która wprowadziła przywilej urodzenia, a następnie majątku, zniszczyła równość pierwotną, stłumiła braterskie życie gminne, zaprowadziła stanowość, klasowość, triumf indywidualizmu, egoizm, panowanie mniejszości nad większością. [...] Szczęściem dla Rosji, cywilizacja zachodnia przeniknęła tylko zwierzchnią warstwę, pozostawiając w głębi kraju, w sercu narodu, te same pierwiastki, które w przeszłości stworzyły wielkość Rosji".

⁵ Tak twierdził m. in. Świętochowski: "Utopie nierównomierne rozdzieliły się między narody i epoki. Najwięcej wydali ich Francuzi, potem Anglicy, najmniej Niemcy i Włosi, a wśród słowian dostrzec można zaledwie ich zarodki". O utopii rosyjskiej Świętochowski nie wspomina w ogóle. Zob.: Ś w i ę t o c h o w s k i, op. cit., s. 341.

stawiając nietknięte błogosławione instytucje przeszłości, przechowane w bycie sielskim. Przełom socjalistyczny, który czeka wszystkie kraje cywilizowane, w Rosji odbędzie się daleko prościej. W urządzeniach gminnych i w niespaozonych instynktach ludu rosyjskiego spoczywają ziarna przyszłego ustroju komunistycznego"⁶.

W chwili śmierci A. Hercena w 1870 r. myśl jego, podtrzymywana od lat dwudziestu, stała się wiarą pokolenia. On zaś w 1851 r. i nieco później pisał: "Lud rosyjski wszystko przecierpiał, lecz zachował gminę, gmina ocali lud rosyjski [...] Artel - to najlepszy dowód tej przyrodzonej, nieświadomej sympatii Słowian do socjalizmu [...]. Świat zachodni zatracił swój ustrój gminny [...]. Naród rosyjski zachował swą niedostrzegalną, skromną gminę, tj. posiadanie wspólnej ziemi, równość wszystkich bez wyjątku członków gminy, braterski podział pól według liczby pracowników i własny gminny zarząd swemi sprawami"⁷. Rosja - zdaniem Hercena - pójść miała drogą całkowicie odrębną niż świat zachodni. "Życie jej" - zapewniał Hercen (związany, jak wiadomo, już w młodości z kołami hołdującymi ideom socjalizmu utopijnego) "pójdzie według innych praw"⁸. Autor "Rzeczy minionych" negował całkowicie konieczność wszelkich powtórzeń tego, co dokonała Europa. "Zachować gminę i dać wolność jednostce, rozszerzyć samorząd gminny i wioskowy na miasta i całe państwo, zachować jedność narodową - oto na czym polega sprawa przyszłej Rosji... Przez socjalizm idea rewolucyjna może stać się u nas ludową. Podczas gdy w Europie socjalizm jest brany za sztandar bezładu i okropności, u nas, przeciwnie, jest on tęczą, która zapowiada przyszły rozwój narodu"⁹.

Mamy również do czynienia w Rosji z utopią kształtującą się na gruncie specyficznie interpretowanego lewicowego okcydentalizmu, utopią seientystyczną, która cywilizacyjny dorobek krajów rozwiniętych (przy jednoczesnej pogardzie do Zachodu) wiązała

⁶ J. K u c h a r z e w s k i, *Terroryści*, t. 1, Warszawa 1931, s. 4, 5.

⁷ Cyt. za: K u c h a r z e w s k i, op. cit., s. 5, 6.

⁸ Ibidem, s. 6.

⁹ Ibidem.

z "myślą słowianofilską" i "rewolucyjną"¹⁰, utopią tradycyjnie podtrzymującą wiarę w szczególne posłannictwo Rosji i ludu rosyjskiego, których misją jest "realizowanie sprawiedliwości społecznej [...] nie tylko w Rosji, ale i na całym świecie"¹¹.

Utopizm, jak i ponure wizje świata, stymulowany był zarówno zjawiskami kryzysowymi schyłku epoki, jak i rewolucją naukowo-techniczną i wstrząsami społecznymi początku stulecia.

Niepowodzenia prób realizacji drobiazgowo obmyślanych szablonów utopijnych, obawy przed wysoką ceną w wypadku zbyt gorliwego i konsekwentnego wprowadzania ich w życie nie zahamowały zatem rozwoju myśli utopijnej, a wpłynęły jedynie na znaczne odkonkretnienie utopii, na odchodzenie jej od form klasycznych, a także na pojawianie się w twórczości niektórych pisarzy obok wizji optymistycznych - elementów antyutopijnych. Sprzyjał temu zapewne i rozwój nauk społecznych, sugerujących, iż możliwa, lecz odległa przyszłość nie może być przepowiedziana w konkretnych detalach. Schyłkowe nastroje końca wieku, zachwianie wiary w możliwość odbudowy harmonijnego współżycia ludzkiego na ziemi powodowały odradzanie się utopizmu metafizycznego i mistycznego.

Z omówionych już wcześniej powodów (stopniowe odchodzenie utopii od czystej, klasycznej postaci), a także dlatego, że bardziej niż sprawy związane ze strukturą gatunku interesuje nas świat idei w literaturze, mniej uwagi poświęcać będziemy utopii literackiej. Skoncentrujemy się przede wszystkim na tropieniu i analizie myśli utopijnej, wszelkich utopijnych akcentów, wszelkich niezliczonych elementów utopii obficie rozproszonych w literaturze rosyjskiej, jak w każdej innej literaturze, a więc utopii rozumianej w najobszerniejszym zakresie.

Utopia, tak jak fantastyka czy mit, trafiała nierzadko do twórczości pisarzy nie uprawiających świadomie tego gatunku. Często była jedynie elementem przypadkowym, nie wiążącym się z całokształtem dzieła i z mentalnością twórcy. Niekiedy jednak płynęła tak silnym nurtem, że pominięcie go byłoby wielkim uproszczeniem, a nawet zniekształceniem całego dorobku iubożeniem osobowości twórcy.

¹⁰ Z art. A. Besançon opublikowanego w "Contrepoint" 1974, nr 14, s. 7.

¹¹ Z wypowiedzi N. Bierdiajewa. Cyt. za Besançonem.

W kolejnych publikacjach mamy zamiar poddać analizie twórczość właśnie tych pisarzy, u których zaobserwować można szczególnie: nasilenie myślenia utopijnego, stanowiącego nieodłączną cechę ich dorobku i osobowości. Spojrzenie na twórczość pisarza i cały proces historycznoliteracki z tego punktu widzenie wydaje się zadaniem nie mniej interesującym od rozpatrywania literatury w perspektywie funkcjonowania w niej symboli czy mitów.

Nauka, zarówno socjologia jak literaturoznawstwo, zajmuje się utopią od dość dawna, głównie jednak na Zachodzie¹². Polskich prac poświęconych temu problemowi jest niewiele¹³. Zarówno w Polsce, jak i w Związku Radzieckim brak jest systematycznych, naukowych studiów dotyczących utopizmu w literaturze w takim ujęciu, jaki nas interesuje.

Podjęty temat wymaga zastanowienia się nad tym, czym jest utopia, określenia naszego rozumienia tego pojęcia, należącego przecież do tych pojęć, które nie poddają się łatwo ścisłemu i jednoznaczному zdefiniowaniu. Różnice (dość istotne) występują

¹² Wymienimy niektóre z ważniejszych, naszym zdaniem, prac z tego zakresu: R. B o g u s l a w, *The New Utopians*, England Cliffs, New York 1965; G. D u v e a u, *Sociologie de l'Utopie et autres essais*, Paris 1961; K. M a n n h e i m, *Ideology and Utopia; an Introduction to the Sociology of Knowledge*, London 1936; L. M u m f o r d, *Story of Utopias*, New York 1962; H. R o s s, *Utopias old and new*, London 1938; L. R u y e r, *L'Utopie et les utopies*, Paris 1950; J. S e r v i e r, *Histoire de l'utopie*, Paris 1967. Poważniejsze studia rosyjskie i radzieckie dotyczą w zasadzie tylko socjalizmu utopijnego: A. D e b o r i n, *Socjalno-polityczeskije uczeniija nowogo i nowowiejszego wriemieni*, t.1, Moskwa 1958; K. K a u t s k i j, *Priedszesatwienniki nowiejszego socializma*, t. 1-2, Moskwa-Leningrad 1924; A. Z o d y z e n s k i j, *Projekty wiecznego mira i ich znaczenije*, M., 1880; G. P l e c h a n o w, *Utopiczeskij socyjalizm XIX w.*, Moskwa 1958; W. W o ł g i n, *Poprzednicy naukowego socjalizmu*, Warszawa 1958.

¹³ Oprócz obszerniejszych studiów podajemy również niektóre ciekawsze publikacje zamieszczone w czasopismach naukowych i popularnych: A. G o r e n i o w a, *Funkcje ideologiczne narracyjnej formy utopii*, [w:] *Literatura i metodologia*, red. J. T r z n a ł o w s k i, Wrocław 1970; B. M a z a n, *Antyutopia jako negatywna oraz utajona odmiana utopii*, "Prace Polonistyczne" 1975, S. XXXI; W. O s t r o w s k i, *Utopia*, "Zagadnienia Rodzajów Literackich" 1958, t. 1, s. 222-224; A. S m u s z k i e w i o z, *W kręgu współczesnej utopii*, "Fantastyka" 1985, nr 6 33, s. 58-60; S w i e t o c h o w s k i, op. cit.; J. S z a c k i, *Spotkanie z utopią*, Warszawa 1980; A. W a l i c k i, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 1964; A. Z g o r z e l s k i, *Fantastyka. Utopia. Science fiction*, Warszawa 1980.

zarówno przy definiowaniu, jak i ustalaniu związków utopii ze zjawiskami pokrewnymi. Dotyczą również zagadnień typologicznych (odmienne kryteria i punkty odniesień) i terminologicznych.

Nie jest naszym zamiarem (nie widzimy też możliwości ani potrzeby przy tak bogatej literaturze przedmiotu) tworzenie całkowicie nowej, odmiennej od dotychczasowych, oryginalnej formuły utopii. Podana dalej definicja stara się w zasadzie pogodzić pewne elementy znanych poglądów na ten temat, z uwzględnieniem niektórych haseł słownikowych i encyklopedycznych oraz jej potocznego rozumienia. Wydaje się jednak konieczne wprowadzenie kilku nazw nowych odmian utopizmu, poszerzających zakres tego pojęcia. Upoważnia nas do tego zebrany konkretny materiał historycznoliteracki.

Sformułowanie definicji utrudnia już samo słowo "utopia", jego etymologiczna dwuznaczność. Nie wiadomo bowiem, czy zostało uformowane od greckiego "ou" - zaprzeczenie i "topos" - miejsce, co oznaczałoby "miejsce, którego nie ma" czy też od "eu" - dobro, pomyślność i "topos" - miejsce, a zatem "dobre, szczęśliwe miejsce". Innego rodzaju trudność sprawia pełny tytuł dzieła, w którym słowo to po raz pierwszy występuje. Jego autor i twórca terminu T. Morus (mąż stanu, filozof-socjolog, ideolog odrodzenia, ale również podobno "niepoprawny kalamburzysta") w tytule swej rozprawy o "najlepszym urządzeniu rzeczypospolitej" mówi, iż ma ona być "prawdziwa", "pożyteczna", ale zarazem "zabawna". Nie bardzo więc wiadomo czy zawarty w niej zarys idealnej organizacji egalitarnego społeczeństwa, opartego na wspólnej własności i komunistycznej organizacji pracy, gwarantującego wolność i wszechstronny rozwój obywateli, ma być traktowany serio czy żartobliwie.

Od naukowych definicji utopii znacznie różni się jej rozumienie zakorzenione w świadomości potocznej i kulturze powszechnej, a którego, jak się wydaje, nie wolno pomijać, jako "nieziszczalnego pomysłu", "iluzji", ulotnej "fantazji", "mrzonki".

Definicje zawarte w omawianych pracach specjalistycznych różnią się z wielorakich powodów. Inaczej widzi ten problem filozof, socjolog, politolog czy literaturoznawca. Tego ostatniego interesować będzie często utopia jako gatunek literacki, struktura tego gatunku, chociaż nie zawsze. Niektórzy literaturoznaw-

cy uważają nawet, że takie spojrzenie "ściśle teoretycznoliterackie", mimo wielu zalet, w pewnym sensie zawęża i upraszcza problem, np. zaciiera "istotne różnice między utopią a antyutopią, prowadzące do wniosku, że antyutopia nie jest odmiennym gatunkiem literackim, a tylko odmianą utopii właściwą pewnej epoce historycznej". Ponieważ zaś utopia "nie jest wyłączną cechą literatury, mimo że najczęściej w utworach literackich się pojawia, raczej bardziej "pożądane" jest "spojrzenie na utopię i odmiany jej pokrewne od strony tematu oraz intencji autorskich"¹⁴.

O odmienności spojrzenia na utopię decydują w dużej mierze różnice światopoglądowe, odmienny stosunek do rzeczywistości empirycznej i pozaempirycznej. Ewolucja gatunku ludzkiego, naszej świadomości, mentalności, ewolucja form ustrojowych i cywilizacyjnych, postęp nauki i techniki także w sposób dość istotny kształtowały stosunek do tego, co mogłoby być, a czego nie ma, na to, co jest, a co nie jest możliwe. Wszystkie te czynniki wpływały, ale nie ujednolicały poglądów na utopię. Krąg problemów i pytań z nią związanych nadal rośnie, pytań dotyczących charakteru i rodzaju wyobrażonej rzeczywistości, znaczenia czynnika wiary autora utopii w jej istnienie, intencji, możliwości realizacji, roli, granic, podstaw naukowych, źródeł inspiracji. Listę można by znacznie wydłużyć. W definicji nie sposób uwzględnić i pogodzić niezmiernie zróżnicowanych odpowiedzi na te pytania. Dokonujemy więc wyboru.

Mianem utopii zdecydowani jesteśmy określić wszelkie wizje "zmyślonego świata [...] zorganizowanego na zasadach różnych, od tych, które kształtują świat realny"¹⁵, wchodzące w skład systemów myślowych, poglądów, twierdzeń, ideologii, "nowych koncepcji naukowych i filozoficznych"¹⁶, traktatów publicystycznych, "w skład [...] wierzeń religijnych, teorii moralnych i prawnych, systemów wychowawczych"¹⁷, utworów literackich - wizje nieistniejącej idealnej rzeczywistości (zarówno ziemskiej, społecznej,

¹⁴ S m u s z k i e w i o z, op. cit., s. 59.

¹⁵ R u y e r, op. cit. Cyt. wg przekładu polskiego rozdz. I-V K. Kupisza, s. 1 (maszynopis w Inst. Fil. Pol. UŁ).

¹⁶ Ibidem, s. 19.

¹⁷ Ś w i ę t o c h o w s k i, op. cit., s. 7.

jak i pozaziemskiej, pozamaterialnej), które w rozumieniu potocznym, przez tzw. zdroworozsądkową część społeczeństwa uznawane są za nieziszczalne.

Pomysły utopijne zawierają dość często zasady określające funkcjonowanie doskonałego szczęśliwego świata oraz proponują środki działania (niezawodne zdaniem autorów) prowadzące do osiągnięcia ideału, do generalnych zmian rzeczywistości złej na dobrą, np.: poprzez przewrót społeczny, rewolucję ducha, samodokonanie, bezgraniczną wiarę w Stwórcę, który za tę wiarę i oddanie zapewni Królestwo Boże.

Trzeba stwierdzić, że również środowisko naukowe, politycy i literaci, pisarze, podobnie jak cała reszta społeczeństwa, dzieli się pod względem oceny możliwości realizacji utopii na dwa obozy - wierzących i niewierzących.

Zwolennik teorii ciągłości życia społecznego, będącej wykładnią rozumienia historii jako organicznego wzrostu - E. Burke wyrażał opinię, iż świadome przekształcanie stosunków społecznych jest niemożliwe. "Projektu doskonałego społeczeństwa - komentuje poglądy tego filozofa i polityka J. Szacki - nie można ani wymyślić, ani zastosować. Jeśli w ogóle możliwą tu jest jakaś doskonałość, to przenigdy nie będzie ona wytworem ludzkiej sztuki. Tego właśnie utopiści nie potrafili nigdy zrozumieć"¹⁸.

Trudno powiedzieć, czy wierzył w możliwość urzeczywistnienia utopii J. L. Talmon. Z wypowiedzi jego wynika, że z całą oczywistością dostrzegał groźne jej konsekwencje - konieczność "manipulowania ludzkimi losami". Pisał on: "utopizm zakłada jednocześnie swobodną ekspresję jednostki i absolutną zwartość społeczeństwa. To połączenie jest możliwe tylko pod tym warunkiem, że wszystkie jednostki się zgadzają. Jednostki wszakże nie zgadzają się. Jeśli więc oczekujecie jednomyślności, nie macie w końcu innej ucieczki niż dyktatura. Jednostka bądź musi zostać zmuszona do zgody, bądź jej zgoda musi być zainscenizowana przy pomocy jakiegoś fałszywego plebiscytu, bądź, wreszcie, trzeba ją potraktować jako wyrzutka, zdrajcę, kontrrewolucyjnego wyrotowca lub kogoś w tym rodzaju"¹⁹.

¹⁸ Szacki, op. cit., s. 154.

¹⁹ Cyt. za: Szacki, op. cit., s. 160.

Autor "Pre-historic Times", angielski uczoney, biolog i ekonomista, przeciwnie - uważa realizację utopii nie tylko za rzecz możliwą, ale nawet konieczną: "Nauka - pisze w wymienionej pre-oy - śmiało przewiduje przyszłe szczęście naszego gatunku, na które poeci zaledwie odważali się mieć nadzieję. Utopia, którą długo uważaliśmy za synonim oczywistej niemożliwości, za coś zbyt dobrego, aby mogło być prawdziwe, okazuje się, wprost przeciwnie, koniecznym następstwem działania praw natury"²⁰.

Większość pisarzy-utopistów, tak jak i pisarzy miészczących się w nurcie realizmu socjalistycznego (niektóre utwory z tego nurtu w naszym przekonaniu są utopiami) zapewne wierzyła w możliwość urzeczywistnienia nowego, wspaniałego świata. Conrad, Chesterton, Dostojewski takiej możliwości raczej nie widzieli. Pierwszy z nich sądził, jak twierdzi jego komentator, że "świat nigdy nie był dobry, nie jest dobry, nie może być całkiem dobry" a istnieje jedynie "pewna możliwość uczynienia go mniej złym"²¹. Chesterton pisał: "Słabość wszelkich utopii polega na tym, że przyjmują one, że największa trudność człowieka (tj. grzech pierworodny) została przezwyciężona, po czym przedstawiają szczegółowo sposób przezwyciężenia mniejszych trudności. Przyjmują one najpierw, że nikt nie będzie chciał więcej niż mu się należy, a następnie wykazują wiele pomysłowości, żeby wyjaśnić, czy ów należny człowiekowi udział będzie mu dostarczony samochodem czy balonem"²². Najsilniejsze argumenty przeciw utopii wysunął Dostojewski²³, kwestionując wartość utopijnych projektów i dowodząc, że ich realizacja doprowadzić może tylko do przeobrażenia się utopii we własne przeciwieństwo.

Cytowane wypowiedzi dotyczą utopii ziemskiej, społecznej. Podobną sytuację mamy jednak również i w wypadku metafizycznej utopii, będącej częścią składową różnych religii świata. Dla chrześcijanina nadejście Królestwa Bożego jest sprawą oczywistą, ateista możliwości takiej nie widzi.

²⁰ J. L u b b o o k, Prehistoric Times, cyt. za: J. S z a o k i, Historia myśli socjologicznej, cz. 1, Warszawa 1983, s.261.

²¹ J. C o n r a d, Dzieła, t. 1, Warszawa 1972, s. 12.

²² Cyt. za: S z a o k i, Spotkania z utopią..., s. 154.

²³ Antyutopijne poglądy Dostojewskiego najmocniej wypowiedziane zostały w "Notatkach z podziemia".

Obiektywnie, świat utopii zawsze jest skontrastowany z aktualną rzeczywistością, jest światem alternatywnym. Jednak tylko po części podzielamy zdanie K. Mannheima (bowiem dotyczy to w naszym przekonaniu nie wszystkich utopistów), że "stan umysłu jest utopijny wtedy, gdy jest niezgodny ze stanem rzeczywistości, w jakim pozostaje"; że tę "niezgodność można rozpoznać po tym, że taki stan umysłu zwraca się w doświadczeniu, myśleniu lub praktyce, ku temu, co w aktualnej sytuacji nie istnieje", i że "jako utopijne mogą być traktowane jedynie te orientacje wykraczające poza rzeczywistość, które w razie wprowadzenia ich w życie zmierzają do całkowitego lub częściowego zniszczenia porządku rzeczy przeważającego w danym czasie"²⁴. Transcendencja "wobec rzeczywistości i (w związku z tym) szczególne nasilenie napięcia między ideałem a rzeczywistością, napięcia o charakterze konfliktowym"²⁵ charakteryzuje w naszym przekonaniu nie wszystkie umysły utopijne. Mianem utopii skłonni jesteśmy bowiem nazwać również, co prawda z pewnymi wahaniami, nie tylko wizje umiejscowione w nieznanym przestrzeni czy też przenoszące ideał w odległy czas, lecz również te, które "dzieją się" tu i teraz, a więc w czasie teraźniejszym i scenerii zgodnej ze znaną współczesną rzeczywistością topograficzną. Można by umownie nadać im nazwę utopii pozornie urzeczywistnionych, które istniały od czasów najdawniejszych. Ich elementy dostrzec można w bukolikach Teokryta, u Wergiliusza, łączącego "idealną Arkadię ze współczesną sobie historią"²⁶, również w literaturze rosyjskiej interesującego nas i późniejszego okresu.

Rodził się ten typ utopii z aprobaty dla aktualnej rzeczywistości, z pragnieniem, by ta aktualna rzeczywistość była zgodna z utopijnymi założeniami, z wiary i przekonania, iż po wprowadzeniu w życie zaplanowanych wcześniej przeobrażeń, generalnie negowany uprzednio świat musiał zmienić się, a więc zmienił się w inny - idealny czy zbliżający się już do ideału. Utopia ta

²⁴ K. M a n n h e i m, *Ideology and Utopia*, cyt. za: S z a c k i, *Spotkania z utopią...*, s. 28, 29.

²⁵ Zob.: A. W a l i c k i, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 1964, s. 12-13.

²⁶ *Słownik pisarzy antycznych*, Warszawa 1982, s. 474.

jest często konsekwencją utraty odporności na empiryczną weryfikację, rezultatem wyprowadzania faktów z przykazań, dedukowania tego, co jest z tego, co być powinno. Niekiedy wprawdzie następuje u utopisty uświadomienie sobie istniejącego obiektywnie głębokiego rozdzwignięcia między ideą a rzeczywistością, uświadomienie, iż ideał daleki jest od wprowadzenia go w życie bądź nieosiągalny, że droga do jego osiągnięcia jest nieskuteczna lub niewłaściwa, nie przebiegająca zgodnie z wyznaczonym kierunkiem. Wówczas często ponownie rodzi się napięcie, niezgoda na świat uprzednio zaakceptowany, czego rezultatem bywa krytyka utopii, antyutopia bądź - nowa, odmienna utopia, jak w wypadku A. Błoka, który porzuciwszy utopizm mistyczny zaczął tworzyć utopię historyzoficzną, łączącą pierwiastki chrystianizmu z rewolucją. I jeszcze inna wersja tego typu utopizmu - nie uwzględniając automatyzacji, aktualna rzeczywistość postrzegana jest zgodnie ze stanem faktycznym, a mimo to tworzy się fikcję zgodności rzeczywistości z ideałem. Jest to pewnego rodzaju szlachetna kłamliwość, "wzniosłe kłamstwo", mające służyć dobrej sprawie utrzymywania nadziei, iż ten świat już może być dobry, bowiem człowiek z natury jest dobry. Towarzyszy temu nadal wiara, iż wyznaczony kierunek jest słuszny, że wystarczy usunąć jeszcze tylko kilka przeszkód i osiągnie się cel.

Z podobną interpretacją tego typu utopii spotykamy się u A. Smuszkiewicza. "Z postawy aprobatywnej wobec współczesnej autorowi rzeczywistości - pisze on - rodzi się utopia ilustratywna (ewentualnie zachowawcza). Utwór do tej odmiany należący nie proponuje żadnego nowego programu, nie projektuje innego systemu organizacji społeczeństwa, lecz tylko rozwija istniejącą już koncepcję zrodzoną poza literaturą i propagowaną przez oficjalne czynniki państwowotwórcze. Przedstawia więc wizję przyszłego społeczeństwa wywiedzioną z aktualnie istniejących i wdrażanych koncepcji społeczno-politycznych. W świecie przedstawionym takiego utworu, usytuowanym z reguły w odległej przyszłości, uwidocznione jest jako dokonane to, co w czasach współczesnych autorowi było dopiero w załączku. Pokazane są - krótko mówiąc - pozytywne konsekwencje ewolucji zastanego systemu. Utwór pozytywnymi obrazami ilustruje założenia aktualnie obowiązującej i propagowanej ideologii. Nie każda zatem utopia - wbrew temu, co

twierdzi A. Goreniova - jest zawsze propozycją zmian wobec za-
stanej konkretnie istniejącej rzeczywistości i nie każda przez
sam fakt przedstawiania wizji świata doskonalszego kwestionuje
aktualny porządek społeczno-polityczny. Nie czyni tego właśnie
utopia ilustratywna"²⁷.

W każdym z tych wypadków obiektywnie istnieje głęboki roz-
dźwięk między rzeczywistością empiryczną, a jej obrazem. Obraz
jest światem wyimaginowanym, światem, którego nie ma, a więc
utopią. Brak tu jedynie czasem owego charakterystycznego napię-
cia w umyśle twórcy, napięcia między światem wyobrażonym i real-
nym. Brak go jednak tylko w wypadkach skrajnej indoktrynacji
(utopizacji). Dość często napięcie to, początkowo głęboko ukry-
te, narasta, przybierając niekiedy (np. u Majakowskiego) wymiar
tragiczny.

Nie określilibyśmy natomiast mianem utopii tych wizji fik-
cyjnego świata, które nie są wzniosłym, lecz pospolitym kłam-
stwem, mającym służyć np. jako jeden ze środków utrzymania ist-
niejącego porządku, zachowania i rozszerzenia władzy, bezsilnej
wobec nierealności nakreślonego programu czy też w ogóle nie ma-
jącej zamiaru realizować jakiegokolwiek programu zmierzającego
do ulepszenia rzeczywistości. Nie są zatem - w naszym przekona-
niu - utopiami wizje i środki, których celem (intencją) jest nie
przekształcanie świata, a jedynie przekształcanie świadomości,
tak, by wbrew faktom aktualna rzeczywistość była uznana za
idealną, by uwierzono, że "nie ma już nic do udoskonalenia, ani
nikogo do pobicia", a życie z każdym dniem staje się "bardziej
wesołe i radosne"²⁸. Zatem wiara i intencja, w naszym przekona-
niu, mają istotne znaczenie przy rozpoznawaniu utopii. Trzeba
jednak powiedzieć, że wykrycie prawdziwych intencji jest nie
zawsze łatwe, a często wręcz niemożliwe.

Powyższe refleksje i ustalenia teoretyczno-historyczne winny
ułatwić poruszanie się po terenie dość skomplikowanym, pojętym
krzyżującymi się kierunkami i podziałkami, terenie i czasie spra-
wiającym wiele kłopotów nie tylko historykowi literatury.

²⁷ S m u s z k i e w i o s, op. cit., s. 59.

²⁸ Znane słowa Józefa Stalina z r. 1934 i 1937. Cyt. za: K. P a i o s n o u, "L'idéologie froide, Paris 1967, s. 134, 135.

Ograniczymy się do czterech nurtów i związanych z nimi pisarzy rosyjskich przełomu XIX w. i lat dwudziestych, stanowiących kilka odmiennych wariantów utopizmu.

1. Utopizm metafizyczny (A. Błok, A. Bieły).
2. Utopizm arkadyjski (S. Jesienin).
3. Utopizm kultury proletariackiej (I. Filipczenko).
4. Utopizm sojentystyczno-techniczny (W. Majakowski).

Materiałem, z którym będziemy mieli do czynienia, jest jak widać poezja, a zatem tworzywo nietypowe dla utopii jako gatunku literackiego²⁹. Ponieważ jednak chodzi o utopię w najszerszym rozumieniu tego pojęcia, nie powinno stanowić to żadnej przeszkody, utopia bowiem w tym szerokim rozumieniu, jako ten "najpowszechniejszy pierwiastek w świecie ducha" wchodzi również "w skład [...] utworów poetyckich"³⁰. Kto wie zresztą, czy poezja właśnie ze swej natury nie jest materiałem najbardziej cennym, właśnie poezja, gdzie świat jest zatrzymany, a jednocześnie "ciągle przepływa, miesza przestrzenie i czasy, w skrócie metaforycznym zbliża miejsca i rzeczy najodleglejsze od siebie. Tylko poezja może nam ofiarować świat wolny od przymusu czasu i ciężaru przestrzeni. W lirykach, nawet umiejscowionych w takim czy innym krajobrazie, rzecz dzieje się wszędzie i nigdzie, zawsze i nigdy"³¹.

Rozwinięciem tematu będą kolejne publikacje: "Utopizm metafizyczny w twórczości symbolistów rosyjskich", "Arkadyjskość i antyarkadyjskość w poezji Sergiusza Jesienina", "Utopia proletkultowska", "Futurystyczne wizje przyszłości (W. Majakowski)", "Krytyka utopii w twórczości Andrieja Płatonowa i Ilii Erenburga", "Antyutopia Jewgienija Zamiatina".

Instytut Filologii Rosyjskiej
Uniwersytetu Łódzkiego

²⁹ R u y e r (op. cit., s. 22) utrzymuje, że "utopia należy do dziedziny spekulacji i teorii, wyobraźni naukowej raczej niż wyobraźni artystycznej, raczej [podkr. - W. P.] doświadczenia umysłowego niż poetyckiej twórczości".

³⁰ Ś w i ę t o c h o w s k i, op. cit., s. 7.

³¹ M. J a s t r u n, Poezja i rzeczywistość, [w:] Eseje wybrane, Wrocław 1971, s. 9.

Витольд Парневски

К ВОПРОСУ О УТОПИЗМЕ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
XIX И 20-Х ГГ. XX СТ.

Статья является попыткой определить некоторые тенденции утопизма (утопии в широком смысле слова) в русской литературе (главным образом в поэзии) конца XIX - начала XX в., сформировавшегося на почве славянофильства, своеобразно воспринимаемого западничества, а также метафизических и мистических идей. Автор пытается также расширить временно-пространственные рамки понятия утопии, включая в ее состав и так наз. утопию настоящего времени.